

**СЛОВ'ЯНСЬКІ АВТОХТОННІ ІМЕНА
В ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ XVIII СТОЛІТТЯ**

В статтє проанализировано функционирование славянских автохтонных имен в Генеральном описании Левобережной Украины 1765 – 1769 гг. (на материале Киевской сотни Киевского полка).

The article analyses functioning of Slavonic autokhtonic names presented in the 1765-1769 General Census of Left-Bank Ukraine (based on materials of Kyiv sotnia of Kyiv regiment).

Одним з історичних джерел, що дає можливість вивчення української антропонімії другої половини XVIII століття, є Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 років (далі – Генеральний опис, Опис) [1]. Цей документ був першим переписом мешканців Лівобережної України і відображав їхній соціально-економічний статус, походження, володіння майном, родинні та суспільні відносини.

Матеріалом дослідження став опис Київської сотні Київського полку.

За результатами аналізу матеріалів перепису було виділено методом суцільного вибирання близько 5 000 іменувань, які згадуються в межах цієї сотні. Система імен, відображена в Генеральному описі, включає близько 200 одиниць, переважна більшість яких вживається одночасно з утвореними від них фонетичними або словотвірними варіантами.

Своєрідним інваріантом кожного імені є його канонічний варіант, зафіксований у місяцеслові. Однак кількісна характеристика масиву імен ускладнюється тим, що у місяцесловах часто фіксуються кілька варіантів одного й того ж самого за походженням імені. Якщо не брати до уваги графічні варіанти, то фонетичні та словотвірні розбіжності між зафіксованими у місяцесловах різновидами написання імен видаються досить суттєвими, причому одні з них співвідносяться як основний і додатковий варіанти (додатковий подається в дужках після основного), інші вжито як самостійні імена відповідно до святих, чиє вшанування припадає на відповідні дні.; пор.:

Никола (то же что Николай) – окт. 14; Николай (Миколай) – фвр. 4, мрт. 9 ...;

Василидъ – янв. 20 ...; Василюкъ – мрт. 3 ...; Василій – янв. 1 ...; Василько (то же что Василій) – мрт. 4 [3].

У такій ситуації є два підходи до встановлення кількості імен:

1. Імена, закріплені за різними датами, вважати самостійними.
2. Однокореневі імена вважати варіантами одного з них, яке є найближчим слов'янським відповідником питомого запозиченого імені.

Перший підхід дає достовірну картину за двох умов:

- стосовно кожного носія імені відома дата його народження, тоді з'ясовується, що, наприклад, для особи, яка народилася 14 жовтня, офіційним ім'ям є Никола, а 4 лютого – Николай або Миколай;

- у документі повинні вживатися лише варіанти, коло яких обмежено місяцесловом, тоді є підстави припускати, що всі використані в документі імена є самостійними та офіційними, а не розмовними варіантами.

Ні перша, ні друга умова не є релевантними відносно матеріалів Опису: дату народження носіїв імен не вказано, а кількість варіантів, їх фонетичні та словотвірні характеристики виходять за межі, встановлені місяцесловами.

Тому ми вважаємо за доцільне спиратися на другий підхід – виділяти один з канонічних варіантів, найближчий до питомого запозичення, і вважати його інваріантом стосовно решти похідних.

При врахуванні питомого відповідника та процесів, які обумовили його адаптацію на слов'янському ґрунті, з'ясовується, наприклад, що інваріантом імен *Никола, Николай, Миколай* є **Николай**: за законами відкритого складу та під впливом занепаду зредукованих у питомому *Nikolaos* [5] втрачено кінцевий –s та зредуковано другий голосний у складі дифтонга АО; серед різновидів *Даміана, Дем'яна* найближчим до питомого *damazō* за характером першого голосного звука є варіант **Даміана**.

При визначенні кількості варіантів беремо до уваги лише ті з них, які відображають фонетичні і словотвірні відмінності.

Не враховуються як окремі варіанти:

- написання імен з Ъ і без нього в іменах, що закінчуються на твердий приголосний (у XVIII столітті, після закінчення процесу занепаду зредукованих, Ъ вживався переважно за традицією): *Павель/Павел, Наумь-Наум*;

- написання з І та И в однаковій позиції (у XVIII столітті фонетична природа звуків, які позначалися цими літерами, була практично тотожною): *Даніила//Даниила, Никити//Нікіты, Григорія//Грігорія*;

- патронімічні основи, в яких відбулися чергування морфологічного характеру, якщо в Описі зафіксовано ім'я із відповідним фонетичним оформленням: так, серед варіантів канонічного **Иоанна** при підрахунку не враховується основа патроніма *Янч-ук* при наявному варіанті *Янко*, однак враховуються основи патронімів *Иванч-енко, Ивас-енко, Ян-енко, Ванюковъ*, утворені від імен *Иванко, Ивась, Ян, Ванюк*, яких в Описі у вигляді самостійних імен не зафіксовано.

Дослідники виділяють декілька різновидів слов'янських автохтонних імен:

– двоосновні (комполітні) імена, а також похідні від них усічені, суфіксальні та усічено-суфіксальні утворення;

– префіксальні утворення;

– імена з заперечним префіксом НЕ-;

– імена дієприкметникового типу;

– прості імена [2, 14 ;7, 593-598].

Із них у досліджуваних матеріалах на першій позиції зафіксовано лише 2 чоловічих і 2 жіночих слов'янських імені.

Серед чоловічих імен засвідчено імена **Борись** і **Владимирь** у канонічному написанні та у вигляді фонетичних варіантів:

Борись (III, 101; IV, 50; IV, 73); **Борись** (Я)ковенко (III, 35); **Степань Борис-енк(о)** (III, 257); **Барись Желеменко** (III, 221) (загалом 6 фіксацій);

Владимирь (III, 139); **Владимерь** (IV, 124; IV, 194; IV, 205) (загалом 4 фіксації).

Жіноче ім'я *Vhra* (**Vhra** (IV, 96); (IV, 127), *Vera* ((ж)ена **Вера Петрова** (III, 148)) зафіксовано у вигляді, практично тотожному канонічному (загалом 3 фіксації).

Ім'я **Любовь** вжито з кінцевим Ъ та без нього, що відображає тверду вимову кінцевого приголосного В, притаманну українському варіантові цього імені: *e(v)o* (ж)ена **Л(ю)бо(в)ь Осипо(в)а** (III, 143); *мать ей Л(ю)бовь Семениха* (III, 172); *вдо(в)а Л(ю)бовь Тимоф(е)ва* (III, 187); *мать их ро(д)на(я) Л(ю)бо(в) И(в)ано(в)а* (III, 111). За аналогією до канонічного написання інших жіночих імен утворено флективні форми на -А, -ИЯ: : *e(v)o* (ж)ена **Л(ю)б(о)(в)а Якімо(в)а** (III, 137), **Л(ю)бо(в)ия** (III, 114); **Л(ю)бови(я)** (IV, 201); **Любовія Семенова** (III, 240). Усічений та усічено-суфіксальний варіанти цього імені можуть бути одним із джерел творення патронімних основ (поряд з аналогічними моделями творення від двоосновного імені типу Любомирь): *сотенний козелецькій Тимофтей Л(ю)б-енко* (IV, 15); *Семень Л(ю)бч-енко* (III, 201) (загалом 10 фіксацій).

Інші види слов'янських автохтонних імен функціонують на другій позиції у складі іменування або як патронімні основи.

Їх ідентифікація ускладнюється тим, що всі вони мають апелятивні основи й унаслідок цього в деяких випадках омонімічні прізвиськам, які також утворюються від апелятивів.

Цю особливість слов'янських автохтонних імен підкреслюють дослідники. Так, Р.Й. Керста звернула увагу на близькість у XVI столітті до апелятивних назв трьох видів компонентів “неоднакової давності, різного походження і значення. Є серед них давні слов'янські імена, безпосередньо пов'язані з апелятивною лексикою, які перейшли у спадок українській антропонімії з давньоруського періоду; прізвиська, які виникли у досліджуваний період як прізвиська і, нарешті, загальні назви, не позбавлені апелятивного значення. Виконуючи роль ідентифікуючого засобу, останні також згодом стали назвами прізвищового типу. Питанню їх розрізнення і кваліфікації приділено багато уваги, однак єдиної думки з цього приводу ще не існує” [2, 33].

Окрім того, багато слов'янських імен було свого часу використано для творення топонімів. Тому словотвірна мотивація прізвиськ, патронімів, особливо у формі прикметника, може бути подвійною.

Імовірність встановлення відтопонімного походження іменування підвищується при наявності додаткових відомостей: *писарь Григорий Богосла(в)ский р[ожд] города Богослав(я) с козако(в)* (II, 53).

В інших випадках такої прозорої мотивації нема, тому можна припускати як відіменне, так і відтопонімне походження іменування. Однак у будь-якому випадку номінативна одиниця має іменний корінь.

Найбільшу ймовірність функціонування зі статусом імені мають утворення, які можна відокремити від прізвищ за певними словотвірними критеріями:

– сполучення з суфіксами, характерними для іменника, а не прикметника (при атрибутивному значенні основи) чи дієслова (при можливому агентивному значенні основи): *синь е(в)о родно(й) Васи(л) Голикъ* (III, 44) (пор. гол-ий); *сотникъ Михайло Гудимъ* (III, 40) (пор. гуд-ити);

– наявність у складі основи кореня Бог-: *Семе(н) Бо(ж)ко* (III, 175); *Тети(я)на Бо(ж)-о(в)на* (III, 116).

Повна форма слов'янського імені [4, 529] може бути однією з твірних основ іменувань, зафіксованих на другій позиції: *зять его Семень Нецадинъ* (III, 178);

Повні варіанти деяких двоосновних імен можна реконструювати на підставі першого звука другої основи, яка зазнала усічення:

**Гудимиръ* < *Миха(й)ло Гудимъ* (II, 12); *Михаила Гудима* (III, 299); *Павла Гудими* (III, 36); *Ивана Гудими* (III, 34);

**Сулимиръ* < *Антонъ С(у)лима* (IV, 38); *Тишко Сулим-енко* (IV, 118).

Як одну з версій походження патроніма *Ярошенко* слід розглядати можливість його утворення від усіченого варіанта *Ярось* слов'янського імені типу *Ярославъ* із чергуванням С/Ш перед j: *(I)ванъ (Я)рош-енко* (IV, 66).

На користь такої моделі може свідчити однаковий перший голосний звук в основах патроніма та імені. Вживання давньогрецького імені *Ерофей*, зафіксовані в Генеральному описі (патронім *Ярошенко* міг бути утворений від варіантів *Ерох(а)*, *Ярох(а)* з фонетичними змінами Е > Я, Ф > Х > Ш), зберігають початковий Е: *е(в)о (ж)ена Степанида Ерофе-е(в)а* (IV, 212); *атаманъ городовий кие(в)скій Ероск-овскій* (II, 70).

Імена, усічені на обсяг другої основи, при реконструкції можуть мати кілька варіантів, тому що на другій позиції вживається цілий ряд основ [7, 593-595]:

Гол-: *Сам(у)йло Голикъ* (III, 43); *синь е(в)о родно(й) Васи(л) Голикъ* (II, 44); *Григорія Голика* (III, 30);

Пут-: *Семень Путь* (IV, 12);

Драг-/Драж-: *вѣдова м(у)жичая жена (У)лияна Драж-иха* (IV, 56);

Некрас-/Некраш-: *дворъ старости мѣстечка Печерского той же Лаври Івана Некраш-евича* (III, 158); *в коемъ онъ Некраш-евичъ нинѣ не живие* (III, 158).

Стосовно антропонімних основ **Мир-** і **Рад-** дослідники висловлюють дві точки зору:

– походження від слов'янських автохтонних імен з основами **Мир-** (типу *Мирославъ*, *Ладомиръ*) і **Рад-** (типу *Радиславъ*);

– утворення від імен **Миронь** і **Радивонь**: *Івань Мир-о(в)ичь* (IV, 35); *вѣдо(в)а Параске(в)и(я) Радущ-иха* (IV, 203); *в козака Василя Ра(д)ч-енка* (IV, 148); *Михайло Ра(д)ч-енко* (II, 49); *Павло Ра(д)ч-енко* (II, 46); *Василь Радч-енко* (IV, 115); *Михайло Радч-енко* (II, 52) [4, 551-557].

Імена з першими основами **Бог-/Бож-** зафіксовано у формі похідних варіантів та у складі патронімів: *Васи(л) Божко* (III, 66); *Семе(н) Бо(ж)ко* (III, 175); *Тети(я)на Бо(ж)-о(в)на* (III, 116).

Утворення **Бойко**, крім антропонімного, має ще декілька варіантів походження – відапелятивне, відетнонімне тощо [4, 530]. Однак повністю заперечувати відіменне походження цього антропоніма, на нашу думку, недоцільно з огляду на використання однакової словотворчої моделі для творення патронімів Бойченко (<Бойко) і наведених вище Любченко (<Любо), Радченко (<Радко): *удова Анастасия Бойч-иха* (III, 172); *синь ея Федо(р) Бойко* (III, 172); *Василь Бойч-енко* (III, 163); *Евфи(м) Бойч-енко* (III, 290).

Інші апелятивні основи, що могли функціонувати як слов'янські аавтохтонні одноосновні імена (типу Зима, Третяк, Вешняк) ми відносимо до прізвищ на підставі фіксації на другій позиції, а також внаслідок того, що другій половині XVIII століття їхня відапелятивна семантика набагато актуальніша, ніж антропонімна.

Таким чином, у Генеральному описі зафіксовано незначний масив слов'янських імен – близько 20 одиниць.

Показники частотності слов'янських імен найнижчі серед інших розрядів імен за походженням (давньогрецьких, латинських, давньоєврейських):

для чоловічих імен: **2,7** = 50 фіксацій: 18 імен;

для жіночих імен: **5,5** = 11 фіксацій: 2 імені.

Показник варіативності жіночих імен має середнє значення в порівнянні з іншими розрядами імен (**2,5** = 5 варіантів : 2 імені); показник варіативності чоловічих імен найнижчий (**1,4** = 26 варіантів : 18 імен).

Література

1. Генеральный Опис Лівобережної України 1765-1769 рр. – ЦДІА України, ф. 57, оп. 1, книги 149, 413, 414, 415, 419. У тексті статті посилання подаються за номером сторінки і номером книги. Номер сторінки наводиться арабською цифрою. Номер книги подається римською цифрою за такими відповідниками: I – кн. 149, II – кн. 413, III – 414, IV – 415, V – 419.
2. Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування. – К.: Наук, думка, 1984 – 152 с.
3. М(нсѡ)цословъ всего лѣта. [з пропарями та кондеками] Без конца. Півустав XVIII ст. 70 на нум. Арк. 1-35, 37. В два стовбци. Відоправи – рештка тканин. Додано уривки друк. Видань а) община Почаїв. 1757 б) Анфологіонъ. Львів. 1694 (Сецинський № 27).
4. Осташ Р.І. До походження прізвищевих назв Реєстру (спроба етимологічного словника //Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О.В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.) та ін. – К.: Наук, думка, 1995. – С. 505-557.

5. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.Г. Власні імена людей. Словник-довідник. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Наук. Думка, 1996. – 336 с.
6. Словарь української мови. – Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – У Києві, 1909. – К.: Довіра - УНВЦ “Рідна мова”, 1997 (репринтне видання). – Кн. 1: тт. I – II. – 578 с.
7. Чучка П.П. Історія власних назв // Історія української мови. Лексика і фразеологія /В.О. Винник, В.Й. Горобець, В.Л. Карпова та ін.; Редкол.: В.М. Русанівський / відп. ред./ та ін. – К.: Наук, думка, 1983. – 743 с.